

א. הפירוש המיוחס לרש"י לבראשית רבה

הפירוש הזה – שהוא על בראשית רבה בלבד – נדפס לראשונה בוונציה בשנת שכ"ז (1567) וניתן לו השם "פירוש רש"י". בגלל יוקרת השם נדפס הפירוש כמה וכמה פעמים בהוצאות שונות של מדרש רבה. חוקרי מדעי היהדות בדקו את הפירוש הזה מכמה צדדים והגיעו למסקנות אלה:

1. מחברים שונים בימי הביניים מביאים קטעים קצרים מתוך הפירוש הזה, אך אין הם קוראים לו "פירוש רש"י" אלא "המפרש" או בשמות אחרים.
 2. שום חכם בימי הביניים אינו מזכיר בשום מקום שרש"י חיבר פירוש לבראשית רבה.
 3. מחבר הפירוש שלנו יודע יוונית ואיטלקית, ואילו מתוך פירושו של רש"י למקרא ולתלמוד ניכר שרש"י לא השתמש בלשונות אלה אף פעם וכנראה לא ידע אותן.
 4. המחבר מביא בפירושו דברים מכמה ספרים שרש"י לא הכיר אותם.
- על-פי הממצאים הללו הסיק החוקרים, שפירוש זה אינו מפרי עטו של רש"י, ומעתה קוראים לו במחקר "הפירוש המיוחס לרש"י" (והם סבורים כי הכותרת "רש"י" לפירוש זה שבדפוסים שונים של מ"ר, ובתוכם דפוס וילנא, היא טעות). היות שחכמים די קדומים בימי הביניים כבר מביאים את הפירוש בחיבוריהם (וכאמור, לא בשם רש"י), קבעו שזמנו של "המיוחס לרש"י" צריך להיות קרוב לזמנו של רש"י. לפי השפות שהכיר בעל הפירוש הזה משערים שהיה חי בדרום איטליה, שם עדיין שימשה גם היוונית בפי התושבים.
- לאחר שקבענו (בהשערה) את זמנו ואת מקומו של המפרש, יכולים אנו לנסות להתאים את הפירוש לתוך המסגרת ההיסטורית של תולדות פרשנות האגדה, שעסקנו בהן בשני הפרקים הקודמים. לפי נושאי שני הפרקים עלינו לשאול:
- א. האם המיוחס לרש"י מכיר את היחס השכלתני-ביקורתי אל האגדה (מבית-מדרשם של הגאונים) ואת הפרשנות האלגוריסטית עליה (מבית-מדרשם של תלמידי הרמב"ם)?
 - ב. האם המיוחס לרש"י משתמש בשיטת הפירוש של התוספות?
- על השאלה השנייה יכולים אנו להשיב בבטחון גמור: פרשן בן המאה האחת-עשרה הוא קדום לתקופת בעלי התוספות, ולכן לא יכול להיות ששיטתם בפרשנות האגדה תימצא בפירוש "המיוחס לרש"י". לעומת זאת, על השאלה הראשונה אפשר להשיב רק תוך עיון מדויק בדברי הפירוש עצמו. לשם כך עלינו לבחור קטעים מדרשיים שחייבים להיות תמוהים בעיני בעל השכלה פילוסופית-מדעית, ולבדוק כיצד הם מתפרשים על-ידי המיוחס לרש"י.

1. היחס להגשמת האל

נעיין אפוא בדרשה 9 (לעיל עמ' 900) שבה מובאים דברי הקב"ה לישראל "הביאו כפרה עלי שמיעטתי את הירח", ואשר למדנו אותה בהרחבה ביחידה ד, עמ' 274 ואילך. זוהי דרשה קשה מאוד למאמינים שכלתניים המרחיקים כל אנתרופומורפיזם מן האל. הנה, כדרכנו, דרשה 9 וכפי שהיא לפנינו (בתצלום):

אמר רבי פנחס בכל הקרבנות כתיב "שעיר עזים אחד חטאת" (במ' כח, ה)
ובראש חדש כתיב "שעיר עזים אחד חטאת לה'" (במ' כח, טו)

אמר הקב"ה הביאו כפרה עלי שמיצטתי את הירח
שאני הוא שגרמתי לו להכנס בתחומי של חברי
ומה אם זה שנכנס ברשות כך פגמו הכתוב
הנכנס שלא ברשות על אחת כמה וכמה

בדברי המיוחס לרש"י בעמוד זה נמצא בשורה השישית (האחרונה) את ד"ה על ידי שנכנס בתחומי של חברי. זהו דיבור ששייך עדיין לדרשה 8. בעמוד הבא (עמ' יט בב"ר) יש בשורה הראשונה של דברי המיוחס לרש"י ד"ה בולי ודימוס. מלים אלה שייכות (בטקסט של ב"ר עצמו) לשורה העשירית שבעמ' יט, כלומר לדרשה 11. מכאן שהמיוחס לרש"י דילג מדרשה 8 לדרשה 11 ולא פירש כלום על דרשה 9 (וכן על דרשה 10). הפרשן לא הרגיש שום דבר בעייתי בדרשה 9 על דברי הקב"ה "הביאו כפרה עלי". פרשן בעל המסורת השכלתנית של הגאונים, בוודאי היה צריך לתרץ כאן את הדרשה.

שאלה 17

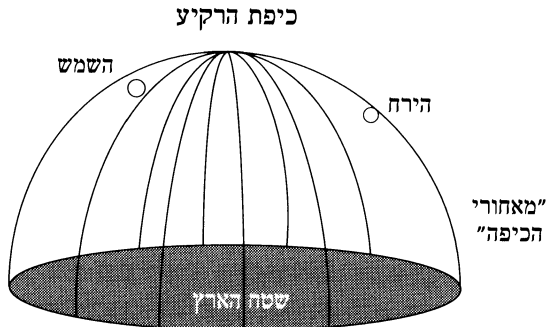
א. ביחידה ד, עמ' 313, למדנו את הסיפור המקביל בתלמוד הבבלי, חולין ס ע"ב, ושם רש"י אינו מפרש דבר. מה אפשר ללמוד מכך?
ב. רש"י בפירושו לבמדבר כה, טו (הפסוק הנ"ל על שער ר"ח) אומר: "ומדרשו באגדה: אמר הקב"ה הביאו כפרה עלי על שמיצטתי את הירח". האם דבריו אלה מתאימים למסקנתך בשאלה א? נמק דבריך.

2. היחס לעובדות מדעיות

הדוגמה השנייה היא דרשה 16 (סעיף ח; לעיל עמ' 902). היא עוסקת בשאלה אסטרונומית, כלומר בהבנתם של חז"ל את מבנה השמים. ידיעותיהם של חכמי התלמוד בעניינים מדעיים אלה צמודה לידיעות הנפוצות והמקובלות בכל העולם העתיק. לפי הבנתם, הארץ היא משטח עגול. על גבי משטח זה עומד הרקיע כמעטפת של חצי כדור, והיא מכונה "כיפה". הכיפה אינה שקופה, ולכן שני המאורות מהלכים לפני הכיפה (כלומר מתחת לכיפה). כל זמן שהמאורות מהלכים ממזרח למערב לפני מתחת לכיפה, הם מאירים לשטח הארץ. איפה נמצאים המאורות כשהם נעלמים במערב? על כך יש מחלוקת תנאים בדרשה 16:

"ויתן אותם אלהים ברקיע השמים" (ברי' א, יז)
כיצד נגלל כמה ולבנה שוקעים ברקיע
רי יהודה בר אלעאי ורבנן
רבנן אמרין מאחורי הכיפה ולמטה
ורי יהודה בר אלעאי אמר מאחורי הכיפה ולמעלה

הנה תרשים הארץ וכיפת הרקיע, המאורות התלויים מתחת (לפני) לכיפה ומקום "מאחורי הכיפה" (הכיפה צוירה בתרשים כשהיא שקופה, אך הקדמונים תיארוה לעצמם אטומה):



לדעת הקדמונים, שקיעת המאורות במערב והיעלמותם נעשית כך: המאורות חודרים דרך הכיפה החוצה (אל "מאחורי" הכיפה), ומכיוון שהכיפה אטומה, השמש והירח אינם נראים לאחר שקיעתם במערב (כלומר יציאתם במערב אל מחוץ לכיפה, "מאחורי הכיפה"). על המשך דרכם של המאורות – בשעה שאין הם נראים – יש מחלוקת בין התנאים: לדעת רבנן (כלומר, שאר החכמים) בדרשה 16, הולכים המאורות מאחורי הכיפה אל מתחת ("ולמטה") לשטח הארץ, ומופיעים שוב במזרח כשהם נכנסים שם אל מתחת ("לפני") הכיפה⁴. גם לדעת רבי יהודה בר אילעאי (הוא ר' יהודה, תלמידו של ר' עקיבא) יוצאים המאורות במערב אל "מאחורי הכיפה", אך אין הם ממשיכים לנוע מתחת לארץ, אלא פונים לאחור וחוזרים "למעלה" מן הכיפה מן המערב אל המזרח (ושם נכנסים לפני מתחת לכיפה אלא מקום וריחתם). כמובן שדרכי תיאור כאלה זרות לנו מאוד, אך אין הן זרות כלל לפי התפיסות האסטרונומיות של עמי המזרח הקדום.

בהמשך הדרשה, בראש עמוד כ, באים במדרש דברי ר' יוחנן על מחלוקת התנאים:

נראה דברי ר' יהודה בר אילעאי
 דהוא אומר "מאחורי הכיפה ולמעלה" – כימות החמה
 שכל העולם כולו רותח ומעיינות צוננין,
 ומלחוק דרבנן (=ונראים דבריהם של חכמים)
 דאמרין "מאחורי הכיפה ולמטה" – כימות הגשמים
 שכל העולם כולו צונן ומעיינות פושרין

ר' יוחנן מפרש את העובדה, שבימי הקיץ, "ימות החמה", המעיינות הנובעים מן האדמה הם צוננים הרבה יותר מן האוויר שעל פני הארץ. לעומת זאת בחורף, "ימות הגשמים", מי המעיינות חמים יותר מן האוויר, הם "פושרים". לדעת ר' יוחנן, מחממת השמש בחורף את

4. הכניסה (אל מתחת לכיפה) והיציאה (אל מאחורי הכיפה) מתאפשרים דרך "חלוני רקיע" הנפתחים ונסגרים. הם נזכרים במקומות שונים בספרות התלמודית וגם בתפילה, אך אינם נזכרים בדרשה כאן.

המעיינות (כמו אש מתחת לסיר מים) כשהיא הולכת מתחת לארץ מן המערב אל המזרח, וזאת לפי "מילהון דרבנן". בקיץ נוהגת החמה כדברי ר' יהודה, ולכן מי המעיינות נשארים צוננים כי חום השמש אינו מחמם בלילה.

שאלה 18

מהו הרעיון המובע בדברי ר' יוחנן?

ברור שמאמרו של ר' יוחנן – אם מתייחסים אליו כאל עובדה מדעית מוצקה – חייב לעזור בעיות קשות לאיש המדע של ימי הביניים שידע שמהותם של המאורות היא שתנועתם היא שווה, נצחית וללא שינוי.

פירוש המיוחס לרש"י לדברי ר' יוחנן נמצא בתחילת עמ' כ, בשורה הראשונה. נפלו שם שתי טעויות של המדפיס:

1. הוא היה צריך להדגיש את המלים "מעיינות פושרין" כד"ה, שהן חלק מדברי המדרש ולא מדברי הפירוש.
 2. במקום "שהמה" צריך להיות "שהחמה".
- ואלה דברי המיוחס לרש"י ובאופן המתוקן:

שכל העולם רותח. שהחמה למעלה מהן. מעיינות פושרין. שהחמה למטה מהן תחת הקרקע.

המיוחס לרש"י מפרש בקיצור, בצורה נכונה וללא ביקורת את העובדות הפיסיות שיוצרת החמה, לפי דברי ר' יוחנן. יש כאן קבלת דברי המדרש בפשטות, ללא ערעור וללא כל תוספת. באופן עקרוני, דרכו של המיוחס לרש"י מתאימה לדרכה של היהדות האשכנזית-צרפתית הקדומה, שאותה מייצג גם רש"י בפירושו למקרא ולתלמוד.

3. היחס לדרכי הדרשה

לבסוף נראה גם כיצד מבאר המיוחס לרש"י את דרכי הדרשה של האגדה. לשם כך נלמד את המחצית הראשונה של דרשה 17 (לעיל עמ' 903):

"ולמשול ביום ובלילה" וגו' (ברי א, יח)

אייר אילפא אם לענין המאורות הלא כבר נאמר "את המאור הגדול לממשלת היום" (שם, טז)

ומה ת"ל "ולמשול ביום ובלילה"

אלא אלו הצדיקים שהן שולטין במה שנברא להעיר ביום ובמה שנברא להאיר בלילה.

הה"ד "וידם השמש וירח עמד עד יקום גוי אויביו הלא היא כתובה על ספר הישר" (יהי י, יג)

מאי ספר הישר

ספר אברהם יצחק ויעקב

ואמאי קרי ליה ספר הישר

דכתוב "תמות נפשי מות ישרים" (במ' כב, י')

ר' חלפתא מייתי ליה מן הכא

"ולמשול ביום ובלילה"

רבי חנין בשם רבי שמואל מייתי לה מסיפא דספרא

"וואולם אחיו הקטן יגדל ממנו (וזרעו יהיה מלא הגוים)" (בר' מח, יט)

ואפשר כן

אלא זה יהושע שהוא עומד ממנו שהוא מעמיד גלגל חמה ולבנה שהן שולטין מסוף העולם ועד סופו

ר' אילפא שואל שאלה דרשנית ומשיב עליה. שאלתו היא: המלים "ולמשול ביום ובלילה" הלוא מיותרות הן, שהרי כבר נאמר "את המאור הגדול לממשלת היום ואת המאור הקטן לממשלת הלילה" (שים לב שהמעתיקים מקצרים כאן, וכן תראה גם בהמשך דרשה זו, את הפסוקים ולעתים משמיטים על-ידי כך את הדברים החשובים). תשובתו הדרשנית של ר' אילפא (המסתיימת לפני השאלה "מאי ספר הישר") מוסברת יפה במיוחס לרש"י:

במה שנברא להאיר ביום ובלילה. אלו חמה ולבנה שזה שולט ביום וזה שולט בלילה, וצדיקים כמו משה ויהושע שולטין בהם, שהעמידו חמה ולבנה.

המיוחס לרש"י יודע ממקום אחר, שגם משה נחשב על-ידי המדרש כמי שהעמיד את המאורות, כלומר "משל במה שנברא, להאיר ביום ובלילה". הדרשה השנייה עוסקת ב"ספר הישר". המיוחס לרש"י מפרש:

ספר הישר. זה ספר בראשית. אברהם יצחק ויעקב. שנקראו ישרים.

כך: "ישר" = ישרים (על-פי הפסוק בבמ' כב), שהם האבות, וספר בראשית הוא הספר הכולל את סיפורי האבות. לפי ר' אילפא (ור' חלפתא שבהמשך) אומר הפסוק שבספר יהושע, ששליטתו של יהושע במאורות כתובה כבר בספר בראשית, כלומר במלים "ולמשול ביום ובלילה".

הדרשה השלישית מתחילה במשפט "ר' חלפתא מייתי ליה מן הכא (=מביא את הדרשה - שמעשה יהושע כבר נמצא בספר בראשית - מכאן) למשול ביום ובלילה". לפי זה מסכים ר' חלפתא עם הדרשה של ר' אילפא בכל. אך ר' חנין בשם ר' שמואל חולק על כך. במיוחס לרש"י מתחיל הפירוש לדרשת ר' חנין במלים "דכתיב וזרעו יהיה מלא הגוים" (וגם כאן שכחו המדפיסים להדגיש את המלים):

דכתיב וזרעו יהיה מלא הגוים. (פרשת ויחי). וכי אפשר כן שהעמיד אפרים בנים כל כך, אלא רמז שאחד מזרעו יעשה דבר שהוא אות לכל העולם, שהעמיד גלגל חמה ולבנה.

שאלה 19

לפי פירושו של המיוחס לרש"י, כיצד דורש ר' חנין את הפסוק בסוף ספר בראשית?

נסתפק בחלק זה של דרשה 17, כי כבר יכולים אנו לסכם את אופיו של הפירוש המיוחס לרש"י. הפרשן הולך עקב בצד אגודל עם המדרש, מפרש דברים לא ברורים ומציע בצורה פשוטה ובהירה את דרכי הדרשה, ואינו מוסיף על דברי המדרש כלום. לכן פירוש זה – אם מתרגלים לצורת ההבעה הלמדנית שלו, הרווחת והאופיינית לפירושים מימי הביניים – הוא פירוש יפה מאוד ומועיל מאוד ללומד. בדרך-כלל הוא קולע למחשבת הדרשנים ומזדהה אתם. אין לו כל קושי לקבל את עולם האגדה כפי שהוא.

ב. פירושי המאה השש-עשרה

אנו מדלגים כעת כחמש מאות שנה, ונלמד על שני פרשנים בני המאה השש-עשרה ששולבו בתוך מדרש רבה, מהדורת וילנא.

1. "מתנות כהונה"

ר' יששכר כ"ץ בערמן-אשכנזי יושב בפולין במאה השש-עשרה וכתב את פירושו "מתנות כהונה" לכל עשרת חלקי מדרש רבה⁵. הימים הם כמאה שנה לאחר הדפוס העברי הראשון, וספרייה עשירה עמדה לרשותו של המפרש. באותם ימים החלו הלמדנים לוותר על כתבי-יד, כי העדיפו את הדפוסים, ולכן כתבי-היד נמסרו לגניזה ואבדו. אך בעל מתנות כהונה עדיין משתמש הרבה בכתבי-יד, ולכן מדייק הרבה פעמים בלשון המדרשים ושאר המקורות שהוא מביא. למדן בן המאה השש-עשרה הכיר, כמובן, גם את דרכם של הפרשנים השכלתניים והמקובלים באגדה וגם את דרכם של התוספות וחכמי הפלפול בתלמוד ובמדרש, ונראה כעת איזו דרך של פרשנות בחר בעל מתנות כהונה. נתחיל בדרשה 1 (לעיל עמ' 899), ונביא אותה כדרכנו:

"ויאמר אלהים יהי מאורות" (ברי' א, יד)

רי יוחנן פתח "יעשה ירח למועדים" (תהי קד, יט)

5. שנת לידתו אינה ידועה. הוא נפטר קצת אחרי 1608. פירושו נדפס לראשונה בקראקא (פולין) בשנים שמז-שמח (1587-1588). שם המשפחה כ"ץ הוא ראשי תיבות של "כהן צדק", וגם עד היום כל מי ששמו כ"ץ, משפחתו היא משבט הכהנים. המחבר רמז למוצאו בשם ספרו.